

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНА АКАДЕМІЯ ДОСЛІДНИХ МІСТЕЦТВ

№2

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
АКАДЕМІЧНОГО
І МІСТЕЦТВА

2021

ХУДПРОМ
100 РОКІВ

ХУДПРОМ
100 YEARS

МІСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Х-В-Д-І-М

УДК 7.025.4:75.03
ID ORCID 0000-0003-1997-7033
DOI 10.33625/visnik2021.02.186

Вячеслав ШУЛІКА

Харківська державна академія
дизайну і мистецтва

КАФЕДРА РЕСТАВРАЦІЇ ТА ЕКСПЕРТИЗИ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ ДИЗАЙНУ І МИСТЕЦТВ В ІСТОРІЇ РЕСТАВРАЦІЙНОЇ СПРАВИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Шуліка В. В. Кафедра реставрації та експертизи творів мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтва в історії реставраційної справи на Слобожанщині. Статтю присвячено висвітленню наукового, практичного та педагогічного досвіду роботи кафедри реставрації та експертизи творів мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтва за весь час її існування в контексті розвитку цієї галузі на історичних теренах Слобідської України. Кафедра РЕТМ ХДАДМ є єдиною на Сході України навчальною інституцією, яка здійснює підготовку художників-реставраторів станкового та монументального живопису, фахівців експертної справи. За роки роботи кафедри було відреставровано багато сотень творів мистецтва, а її випускники успішно працюють у реставраційних та музейних закладах України та ЄС.

Заснуванню кафедри РЕТМ передував довгий історичний процес реставраційної діяльності в регіоні, сягаючий другої половини XVII ст., часу заснування слобідських полків. Першими місцевими реставраторами були іконописці, які запрошувалися для виконання художніх робіт у міста та монастирі, згодом, у XIX ст., роль реставраторів виконували місцеві, у тому числі доволі відомі, живописці (І. Бунаков, І. Куліковський, М. Уваров). Реставраційна освіта на Слобожанщині бере початок з 1902 р., коли у сл. Борсівка була відкрита Навчально-іконописна майстерня, де вперше на історичних українських теренах викладалася реставрація іконопису. У часи Першої світової війни значною подією в Харкові стало розкриття з-під пізніх перемалювань ікони св. Миколая з Милецького монастиря (1915). У 1920–1930-х рр. в Харкові працювали відомі реставратори та представники суміжних професій, які опанували професію реставратора (М. Касперович, І. Святенко, П. Фомін та ін.) У 1930-х рр. при Українській картинній галереї діяла реставраційна майстерня, а 1938 р. було видано перше україномовне видання з цієї тематики з окремим розділом, присвяченим реставрації (В. Лоханько «Художні матеріали і техніка живопису»). У 1984 р. була відкрита Харківська філія Державних науково-дослідних реставраційних майстерень.

Вища реставраційна освіта на Слобожанщині була започаткована 1988 р. як секція реставрації живопису, яку 1994 р. перетворили на самостійну випускову кафедру. Викладачами та студентами кафедри в рамках навчального процесу проводяться практична реставрація творів мистецтва, моніторинг приватних і музейних збірок, стану збереженості пам'яток монументального живопису, розробляються й удосконалюються методи реставрації, публікуються та запатентовуються напрацювання і відкриття. Кафедра РЕТМ постійно працює над удосконаленням викладання та методів оцінювання роботи студентів, планує відкриття нових освітніх програм.

Ключові слова: ХДАДМ, реставраційна справа, Слобожанщина, кафедра реставрації та експертизи творів мистецтва.

Shulika V. The Department of Restoration and Examination of Works of Art of the Kharkiv State Academy of Design and Arts in the History of Restoration in Slobozhanshchyna. The article is devoted to the scientific, practical and pedagogical experience of the Department of Restoration and Examination of Works of Art of the Kharkiv State Academy of Design and Arts throughout its existence in the context of the development of this industry in the historical territory of Sloboda Ukraine. The REWA department of KSADA is the only educational institution in the East of Ukraine that trains artists-restorers of easel and monumental painting, specialists in expertise. Over the years, the department has restored many hundreds of works of art, and graduates of the department successfully work in restoration and museum institutions in Ukraine and the EU.

The establishment of the REWA department was preceded by a long historical process of restoration activities in the region, which dates back to the second half of the seventeenth century, the time of the founding of Slobozhanshchyna. The first local restorers were icon painters, who were invited to perform works of art in cities and monasteries. Later, in the nineteenth century, the role of restorers was performed by local, including well-known, painters (I. Bunakov, I. Kulikovsky, M. Uvarov).

Restoration education in Slobozhanshchyna dates back to 1902, when the training and icon-painting workshop was opened in Sloboda Borysivka, where the restoration of icon-painting was taught for the first time in the historical Ukrainian lands. During the First World War, the unveiling of the icon of St. Nicholas of Miletus Monastery became a significant event in Kharkiv (1915). In the 1920s and 1930s well-known restorers and representatives of related professions who mastered the profession of a restorer (M. Kasperovych, I. Sviatenko, P. Fomin, etc.), worked in Kharkiv. A restoration workshop operated at the Ukrainian Art Gallery in 1930s, and in 1938 the first Ukrainian-language edition on this subject was published and a separate section devoted to restoration (V. Lokhanko "Artistic Materials and Painting Techniques"). In 1984, Kharkiv branch of the State Research and Restoration Workshops was opened.

Higher restoration education in Slobozhanshchyna was started in 1988, as a section of painting restoration, which was transformed into an independent graduating department in 1994. Teachers and students of the

department within the educational process carry out practical restoration of works of art, monitoring of private and museum collections, the state of preservation of monumental paintings. They develop and improve methods of restoration, publish and patent developments and discoveries. The Department of REWA is constantly working on improvement of teaching and methods of evaluating the work of students, planning to open new educational programs.

Keywords: KSADA, restoration, Slobozhanshchyna, The Department of Restoration and Examination of Works of Art.

Вища освіта художників-реставраторів на Сході України була започаткована 1988 р., коли при кафедрі монументального живопису Харківського художньо-промислового інституту була відкрита секція реставрації живопису, а вже 1994 р. секція була перетворена на окрему кафедру, що випускає фахівців – сьогодні це бакалаври і магістри. Кафедра реставрації живопису в ХХІІІ стала другою в Україні після кафедри техніки та реставрації Київського державного художнього інституту (заснована у 1969), яка вважається першою в колишньому СРСР. Слід підкреслити, що заснуванню окремої кафедри реставрації в ХХІІІ передувала жвава реставраційна діяльність на Слобожанщині протягом декількох століть, а заснування кафедри стало логічним продовженням тривалого історичного процесу.

Питання історії реставраційної справи на Слобожанщині практично не досліджувались. У літературних джерелах можна лише зустріти окремі згадки про персоналії та події, які пов'язані з реставраційною діяльністю. Для XVII–XVIII ст. це переважно легенди про шановані, місцеві ікони, де є окремі відомості про виконання «реставраційних» заходів [10; 25; 26]. У церковних виданнях XIX – початку XX ст. присутні згадки про художників-живописців, які виконували окремі реставраційні роботи в храмах та монастирях [5; 17]. За радянських часів зацікавлення історією реставрації живопису відбулось у другій половині 1980-х рр., коли були видані роботи А. Альошина [1] та Ю. Боброва [4], але обидва видання присвячені переважно історії реставрації в Росії. Український матеріал, хоча й був частково присутній, переважно висвітлював реставрацію пам'яток у м. Києві. Лише у Ю. Боброва є згадка про заснування «реставраційної школи» у сл. Борисівка (нині територія РФ, Белгородська обл.) на Слобожанщині у 1902 р., але діяльність школи не була розкрита.

Після 1991 р. значно посилюється зацікавлення історією реставрації на теренах пострадянських держав, зокрема і в Україні. Особливий інтерес викликали постаті репресованих

у сталінські часи реставраторів. Значним науковим доробком стали публікації Т. Тимченко (НАОМА), присвячені історії реставрації в Києві. У її публікаціях [19] та в дисертації (1998) [20] є окремі згадки про реставраційну діяльність на Слобожанщині. Окрім того, цікавою є розвідка курського дослідника І. Припачкіна, яка присвячена історії іконописного осередку в сл. Борисівка [14]. На особливу увагу заслуговує розділ, у якому висвітлена діяльність Борисівської навчально-іконописної майстерні (яку Ю. Бобров помилково називав «реставраційною школою» [4]), де окремою дисципліною викладалась реставрація іконопису. Намагання побудувати цілісну картину розвитку реставраційної діяльності на Слобожанщині є й у власному науковому доробку автора даної статті [21; 28; 30; 31].

Що стосується діяльності кафедри РЕТМ ХДАДМ, то вона була вперше висвітлена у статті Т. Краснової (1996) [8]. Згодом, за десять років, робота кафедри стала предметом окремої колективної публікації В. Даниленка, А. Дерев'янка та В. Шуліки (2006) [7].

Враховуючи ці матеріали, а також власну педагогічну, практичну і наукову роботу, автор даного дослідження ставить за мету побудувати цілісну картину історії реставраційної діяльності на Слобожанщині, а також висвітлити діяльність кафедри реставрації та експертизи ХДАДМ у контексті історії реставраційної справи регіону.

Історія реставрації живопису на Слобожанщині бере свої витоки з середини XVII ст. – у період утворення слобідських полків. У цей час проходило заселення теренів сучасної Слобожанщини та пов'язане з цим масове переміщення культурних цінностей. Ідеться не тільки про окремі пам'ятки іконопису, а й про іконостаси та навіть дерев'яні храми, які у розібраному стані перевозили на нове місце. Видатний харківський історик, громадський діяч і ректор Харківського університету Дмитро Багалій згадує як приклад пресвітера з Золочіва, який привіз з-за Дніпра дзвін, богослужбові книги та цілий іконостас [3, с. 178]. Окрім того, новостворені фортеці та слободи часто горіли, що призводило до руйнувань і втрат пам'яток.

Першими слобожанськими «реставраторами» були приїжджі іконописці, які мандрували нещодавно заснованими містами та слободами у пошуках роботи та збуту своєї продукції. Про таких іконописців, наприклад, розповідає легенда про Каплунівську ікону Богоматері [26, с. 167]. У легендах про шановані слобожанські ікони збереглися й деякі указання на реставраційні операції, які застосовували іконописці XVII–XVIII ст. З основних реставраційних операцій, які були за-

фіксовані в переказах, можна виділити наступні: склейка основи (дошка, полотно), розчищення фарбового шару (зазвичай за допомогою води), поновлення зображення. У легендах часто згадується, що «керівництво» реставрацією здійснювалося самою Богородицею через її образи. Так, через Охтирську ікону Божа Матір веліла священнику В. Данилову омити її образ водою (1742) [25, с. 155], а живописцю І. Білому (1792) було наказано поновити Пряхівську ікону з Білогірського Горнальського монастиря, не торкаючись при цьому ликів [10, с. 8].

Подібна «реставраційна» практика тривала і в XIX ст. Так, у 1831 р. було повністю поновлено живописне вбрання харківського Успенського собору (іконостас 1775 р. за ескізом Б. Растреллі (?)). Відновлювальні роботи проводив відомий у той час іконописець Іван Куліковський [5, с. 36]. Реставраційні заходи включали промивку ікон та повні або часткові перемалювання. Тодішній архієпископ Харківський св. Філарет (Гумілевський), оглядаючи в середині XIX ст. іконостас Успенського собору, надав високу оцінку художнім якостям деяких ікон, фактично приймаючи роботу І. Куліковського за живопис 1775 р. [22, с. 122]. У 1859 р. іконостас був ще раз поновлений [5, с. 36]. Серед іконописців-поновителів XIX ст. є й досить відомі імена. Так, 1876 р. чугуївським живописцем Іваном Бунаковим (перший учитель І. Рєпіна) був поновлений іконостас церкви Преображення Старохарківського (Курязького) монастиря [17, с. 51].

Деякі засоби реставрації XIX ст. розкриваються при повторній реставрації пам'яток уже в наш час. Так, під час реставрації ікони «Свв. муч. Агафія та Микита» (ХММ І. Рєпіна, м. Чугуїв), здійсненої під керівництвом автора даної статті (2008), були виявлені старі «лагодження» дошки, виконані за допомогою шпаклівки, що складалась із суміші глютинового клею та свинцевих білил.

У 1886 р. у Харкові відбулося відкриття Художньо-промислового музею – першого публічного художнього музею на українських теренах, що входили до складу Російської імперії. Реставраційні роботи в музеї виконував випускник Імператорської академії мистецтв, живописець та іконописець Микола Уваров (1861–1942). На жаль, про його методи та технології нічого не відомо, але, ймовірно, це перша згадка про реставратора світського живопису в Харкові.

Початок XX ст. в історії реставрації на Слобожанщині характеризується першими спробами наукового розкриття пам'яток іконопису, а також початком освіти реставраторів. Багато в чому інтерес до ікони як до пам'ятки історії та мистецтва

був викликаний проведеним у Харкові XII Археологічним з'їздом (1902). На виставці, яка була відкрита під час з'їзду, тільки експозиція церковних старожитностей нараховувала близько 2000 експонатів [11, с. 7].

У цей же період у Російській імперії, завдяки накопиченню наукових знань про давнє церковне мистецтво, відбулися кардинальні зміни у ставленні до ікони та іконопису. Ікона перестала сприйматися тільки як цікавий примітив, а іконописець без академічної освіти – як малоосвічений ремісник. На державному рівні було зроблено спробу повернути образ «ідеального іконописця» – високодуховного, освіченого, вправного майстра. Для цього в найбільших іконописних центрах імперії – в с. Палех, Мстѣора, Холуй (тоді Володимирська губ.) та в сл. Борисівка (тоді Курська губ.) – були створені державні навчально-іконописні майстерні [4, с. 37]. Поряд зі старовинними суздальськими іконописними центрами, засновників навчально-іконописних майстерень зацікавив слобожанський іконописний центр у сл. Борисівка, яка стала знаним іконописним центром у другій половині XVIII ст., коли територіально входила до Харківського намісництва [12].

На початку XX ст. Борисівка була широко відома як центр ікономалярства. За рік іконописці слободи виготовляли від 500 000 до 700 000 ікон і розвозили їх як по всій імперії, так і за її межі [13; 14; 21]. Діяльність борисівських іконописців викликала зацікавлення сучасників і неодноразово згадувалась у публікаціях початку XX ст. [6, с. 83; 13; 14; 21]. Разом з іконописом у навчально-іконописних майстернях, зокрема в Борисівці, було започатковано викладання реставрації. Таким чином, Борисівську навчально-іконописну майстерню можна вважати першим навчальним закладом на історичних українських землях, де викладалася реставрація іконопису. Якщо викладацький склад іконописців складався переважно з професійних художників, часто з академічною освітою, то реставрацію в борисівській майстерні, згідно з припущенням курського дослідника І. Припачкіна, міг викладати мстерський іконописець Олександр Модоров (викладав у 1902–1907). О. Модоров мав високу, як на початок XX ст., кваліфікацію. За свідченням завідувача майстерні В. Богданова, О. Модоров міг без перемалювань відновити ікону до її первісного вигляду [14, с. 176], вмів видаляти записи та стару оліфу [14, с. 177]. Його високо цінували як фахівця, тому що місцеві іконописці не могли запропонувати нічого, окрім повного або часткового перемалювання ікони. З початком Першої світової війни діяльність школи поступово згасає, а з приходом до влади більшовиків зовсім припиняється.

Слід звернути увагу, що на початку ХХ ст. фахову підготовку художників (деякі з них у майбутньому присвятили своє життя реставраційній справі) здійснювали в Харківській рисувальній школі. Так, протягом 1905–1909 рр. тут навчався Олексій Рибніков (1887–1949), який у 1919 р. заснував та керував реставраційною майстернею в Третьяковській галереї, викладав у художніх вишах Харкова та Москви, видав знакові для свого часу наукові роботи «Фактура классической картины» (1927) та «Техника масляной живописи» (1935) [20].

Завдяки віддаленості від фронту Першої світової війни Слобожанщина стала місцем, куди були евакуйовані пам'ятки історії та культури, в першу чергу з Волинської губернії. Це евакуація збірки Волинського давньохрестовища (м. Житомир) та евакуація Свято-Миколаївського Милецького монастиря (с. Мильці, нині Волинська обл.) З Милецького монастиря привезли святині, серед яких був шанований образ св. Миколая пензля сучавського майстра Григорія Босиковича (XVI ст.) [15; 16]. Частина братії оселилася в Богодухівському монастирі, інша частина на чолі з настоятелем – у м. Ізюмі. До Ізюма була перенесена й ікона св. Миколая. Для підтримки евакуйованого монастиря духовна влада Харківської єпархії дозволила проведення хресних ходів з чудотворною іконою. Під час хресних ходів ікона почала вкриватися сіткою кракелюрів, а дошки основи почали розклеюватись. У 1916 р. в Харкові під час лагодження основи ікони почав відокремлюватися верхній фарбовий шар живопису, оголивши оригінальний фарбовий шар XVI ст. Перше пробне розчищення ікони св. Миколая провів сам столяр за допомогою стамески. Про знахідку було повідомлено настоятелю Милецького монастиря архімандриту Алексію та архієпископу Харківському Антонію (Храповицькому), з благословення яких повне розкриття ікони провів учень І. Рєпіна, харківський художник Іван Москальов [15; 26]. Перед розкриттям стародавнього живопису була виготовлена копія верхнього фарбового шару ікони, який датували XVIII ст.

Після розкриття ікони, яке, на жаль, проходило без належного наукового контролю, вона була презентована громадськості, що викликало потужний резонанс далеко за межами Слобожанщини. Про цю подію залишили свої відгуки відомі харківські вчені: протоієрей П. Фомін, Д. Гордєєв, С. Таранушенко, оглянути результати реставрації приїхав відомий московський іконописець-реставратор Григорій Чіріков (1882–1936). Результати роботи в цілому були високо оцінені. Але 1972 р. С. Таранушенко у своєму листі до мистецтвознавця Василя Пущка дещо

іронічно описував події, які стосувалися розкриття Милецької ікони, згадуючи, що сам по собі азіотаж був пов'язаний із загальним тоді захопленням розкриттям старовинних ікон. За Таранушенком, І. Москальов, зачинившись, проводив розкриття ікони за допомогою молотка та стамески. Ікону врятувало тільки те, що левкас XVI ст. мав виняткову міцність [15]. Незважаючи на це, розкриття Милецького образу стало значною подією в історії реставрації на Слобожанщині напередодні революційних подій.

Реставрація інших волинських ікон, які опинились у Харкові, проводилась в основному в 1920-ті рр. Тоді реставрацією в новоствореному Музеї українського мистецтва (нині ХХМ) в Харкові під час відряджень займався Микола Касперович (1886–1938, був розстріляний), видатний реставратор, соратник М. Бойчука. У 1920-х рр. М. Касперович – головний реставратор Музейного містечка у Києві, був одним із провідних українських фахівців з реставрації [18; 19; 20]. З «харківських реставрацій» М. Касперовича достеменно відомо розчищення з-під пізніших записів ікони Христа Пантократора з Дубенського монастиря (друга половина XVI ст., нині ікона зберігається в Харківському художньому музеї (ХХМ)) [27]. До методів роботи М. Касперовича можна віднести обмежене втручання в пам'ятки, використання «м'яких» розчинників, не видалення, а потоншення або вирівнювання лакової плівки. М. Касперович не був прихильником спірних реконструкцій, вважаючи за краще заповнення втрат фарбового шару нейтральним тоном. Записи в місцях втрат фарбового шару, як правило, залишалися [19].

Наприкінці 1920-х рр. у мегаполісі Слобожанщини реставрацією олійного живопису займався й відомий на початку ХХ ст. харківський живописець Іван Святенко [20], відомий своїми портретами та розписами Благовіщенського собору в Харкові.

1930-ті рр. в СРСР ознаменувалися зниженням інтересу до реставрації пам'яток історії та мистецтва [5], відбувається ліквідація реставраційних організацій та репресії реставраторів. Однак у цей час в Українській картинній галереї в Харкові працювала реставраційна майстерня. Відомо, що в майстерні реставратором працював знаний харківський священник і науковець, колишній духовник Харківського художнього училища, протоієрей Петро Фомін (1866–1938, був розстріляний), також у записях директора Лебединського художнього музею Б. К. Руднева зазначено, що 8–14 серпня 1937 р. лаборант Харківської картинної галереї П. П. Архіпов відреставрував у музеї 30 картин російських художників [20, с. 146].

У цей складний і драматичний період, у 1938 р., в Харкові була опублікована робота такого майстра, як В. Лоханько, хіміка-технолога, співробітника утворених 1938 р. Державних науково-дослідних реставраційних майстерень (м. Київ), – «Художні матеріали і техніка живопису» [2, с. 10]. Це видання мало розділ, присвячений реставрації живопису, і стало першим посібником з реставрації станкового та монументального живопису, опублікованим українською мовою.

Відомостей про реставраційні роботи на Слобожанщині в 1950–1960-х рр. практично немає. У середині 1960-х рр., завдяки зусиллям директора ХХМ Миколи Работягова, при музеї була створена реставраційна майстерня [23, с. 55]. Окрім того, М. Работягов опікувався пам'ятками монументального живопису Харкова, ініціював реставрацію монументального панно Є. Лансере (1932) в БК Південної залізниці (у 2011–2012 рр. була проведена чергова реставрація розписів Є. Лансере, детальніше – у статтях В. Шуліки [28; 32]).

У 1970–1980-ті рр. основну роботу з реставрації живопису в Харкові виконували співробітники ХХМ, серед яких найбільш згадується Є. Варібрус [9, с. 32]. Попри організовану реставраційну майстерню, реставрація музейних зібрань Слобожанщини до середини 1980-х рр. виконувалась переважно в спеціалізованих реставраційних організаціях СРСР (Ленінград, Київ, Львів) [там само].

У 1984 р. був відкритий Харківський філіал Державних науково-дослідних реставраційних майстерень (зараз ННДРЦУ) [24], діяльність якого поширилася на музейні зібрання Сходу України.

Усе це підготувало основу, на якій наприкінці 1980-х рр. почала розвиватися реставраційна освіта в Харкові. Тоді, у 1988 р., при кафедрі монументального живопису ХХПІ було відкрито секцію реставрації живопису (згодом передану кафедрі станкового живопису), першим викладачем якої став вихованець Інституту живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна (Ленінград) В'ячеслав Лисов. У 1991 р. секція була перетворена на відділення, яке очолив художник-реставратор I кваліфікаційної категорії Володимир Краснов. Період становлення майбутньої кафедри проходив у тісних контактах із провідними фахівцями-технологами та реставраторами СРСР, серед яких були А. Альошин, М. Дев'ятов (СПб), І. Горін (ВНІПР), М. Козлова (Держ. Ермітаж). У 1994 р. колишня секція реставрації живопису стала самостійною випусковою кафедрою (у 1994–1996 рр. її очолював В. Краснов, у 1996–2000 рр. – кандидат технічних наук, доцент Юрій Ковальов, з 2000 р. очолює кандидат технічних наук, доцент Анато-

лій Долуда). Цього ж року відбувся перший випуск молодих фахівців. В академії здійснюється підготовка реставраторів станкового живопису, з 2000 р. – підготовка реставраторів станкового і монументального живопису, що не має аналогів в Україні. З 2019 р. була змінена назва кафедри на «Реставрації та експертизи творів мистецтва», що було зумовлено поглибленим вивченням експертної справи. На сучасній кафедрі РЕТМ здійснюється підготовка бакалаврів і магістрів з реставрації станкового та монументального живопису; підготовка фахівців з експертизи творів мистецтва. З 2016 р. в аспірантурі ХДАДМ відкритий новий напрям підготовки докторів філософії за спеціалізацією «Реставрація».

Протягом навчання студентам викладається низка фахових дисциплін, серед яких: реставрація станкового олійного та темперного живопису, реставрація монументального живопису (Іл. 1), реставрація кераміки, антикварна справа та методи дослідження творів мистецтва, техніка та технологія живопису, копіювання олійного та темперного живопису (Іл. 2, 3), спецхімія та спецбіологія, іконографія, музейна справа, історія реставрації. Окрім того, студенти навчаються живопису та рисунку, історії мистецтва, дисциплін загальноосвітнього блоку.

Опанувати знання студентам допомагають виїзні практики, під час яких реставруються твори мистецтва, що належать музейним і приватним збіркам, релігійним громадам і громадським організаціям (Іл. 4). Реставраційні практики проходили в Пархомівському художньому музеї (Харківська обл.), в Алупкінському палацово-парковому музеї-заповіднику (АР Крим, 2005–2014), у храмі с. Уланок (Курська обл., 2003–2012) (Іл. 5), у храмі с. Вільшани (Харківська обл., 2012), в Одеському монастирі св. Пантелеймона (2014–2018), в старообрядницьких громадах м. Вилкове (Одеська обл., 2014) та с. Білоусівка (Чернівецька обл., 2018–2019) (Іл. 6, 7), у храмі с. Кочеток (Харківська обл., 2021) та на інших об'єктах. Кафедра підтримує зв'язки з науково-реставраційними закладами, музеями, веде активну наукову діяльність, до якої залучаються студенти та співробітники (Іл. 8). Окрім того, студенти та співробітники кафедри беруть участь у художніх та реставраційних виставках (Іл. 9–11). Виконані студентами роботи з реставрації творів мистецтва вирізняються високим рівнем професіоналізму та шанобливим ставленням до них (Іл. 12–14).

На кафедрі РЕТМ працює колектив художників-реставраторів і науковців: кандидат технічних наук, доцент А. Долуда (завідувач кафедри), кандидат мистецтвознавства, доцент В. Шуліка, кандидат хімічних наук, доцент К. Жернокльов,

старший викладач А. Дерев'янка, викладачі О. Кішкурно, К. Хоменко, І. Хомутов, М. Терехов.

Крім науково-дослідних робіт, пов'язаних з реставраційною діяльністю, кафедра РЕТМ виконує роботи на замовлення слідчих і правоохоронних органів, судів, прокуратури та Служби безпеки України, пов'язані з експертною діяльністю. За час існування кафедри співробітниками виконано велику кількість судових експертиз.

Високий рівень підготовки випускників кафедри дозволяє успішно працювати в реставраційних закладах і музеях України та Європейського Союзу.

У 2015 р. за активного сприяння співробітників кафедри РЕТМ, її випускників і представників інших реставраційних закладів м. Харкова при Харківській організації Національної спілки художників України була створена перша і поки єдина в Україні секція Реставрації творів мистецтва при НСХУ (голова секції – В. Шуліка).

Викладачі та студенти (рівня «магістр») працюють над удосконаленням існуючих методик реставрації творів мистецтва та над створенням оригінальних методик. На цей час проводиться розроблення методики розшарування творів живопису, які у процесі побутування з різних причин зазнали перемалювання. Деякі розроблені методики були запатентовані. Окрім того, ведеться моніторинг стану збереженості монументальних розписів м. Харкова та Харківської обл., приватних і музейних збірок.

Сучасний стан реставрації в Україні вимагає розширення діяльності кафедри РЕТМ та відкриття нових програм підготовки художників-реставраторів. Новою програмою – на думку викладацького колективу кафедри, найбільш актуальною – є реставрація творів мистецтва на паперовій основі. Зараз в Україні гостро відчувається брак фахівців у цій галузі. На цей час єдиним вишем, де викладається реставрація творів на паперовій основі, є Українська академія друкарства (м. Львів), але ця дисципліна викладається лише серед інших фахових дисциплін кафедри книжкової та станкової графіки, тобто УАД не здійснює спеціальну підготовку художників-реставраторів.

Проект нової програми гостро обговорюється на кафедрі РЕТМ ХДАДМ, але для його здійснення потрібен кваліфікований фахівець-реставратор творів на паперовій основі, розширення навчальних приміщень і придбання спеціального обладнання. Окрім того, розглядається можливість створення окремих програм із підготовки реставраторів творів з кераміки та металу, це є також затребуваними в Україні напрямками реставраційної діяльності.

Кафедра РЕТМ ХДАДМ, аналізуючи свою діяльність, постійно проводить роботи з удосконалення методів викладання, засобів та критеріїв оцінювання. З метою кращої підготовки фахівців-реставраторів, поглиблення самоаналізу професійних досягнень студентів, останніми роками була впроваджена нова практика переглядів результатів науково-реставраційної діяльності студентів – у формі реставраційної ради, коли перегляд робіт відбувається в присутності студентів. Студенти (бакалаври та магістри) доповідають результати досліджень, що було зроблено, які методики були застосовані, що вдалось, а що потребує подальшої роботи тощо. Виступ студентів оформлюється у формі доповіді з демонстрацією фотоматеріалів основних етапів реставрації твору. Така практика дає можливість об'єктивно оцінити рівень виконання робіт, удосконалити в студентів володіння фаховою термінологією, дозволяє проаналізувати свою роботу та роботи інших студентів (Іл. 15, 16). Уміння професійно демонструвати результати своєї професійної діяльності допомагає під час захистів дипломних робіт (Іл. 17). Така практика наразі запроваджена лише у ХДАДМ.

Висновки. Аналіз наукової літератури виявив, що історія реставрації на Слобожанщині майже не досліджувалась, а цілісна картина реставраційної діяльності в регіоні не складена. Окремі відомості містяться в церковних виданнях про шановані ікони та в історико-статистичних описах храмів, монастирів. Серед сучасних дослідників, які торкаються теми історії реставрації на Слобожанщині, слід вказати на публікації Т. Тимченко (Київ) та І. Припачкіна (Курськ). Окремі нариси історії реставрації на Слобожанщині були оприлюднені автором цієї публікації.

Було встановлено, що в XVII–XVIII ст. реставрацією сакральних пам'яток займалися місцеві іконописці, а в XIX та на початку XX ст. – професійні живописці (І. Бунаков, І. Куліковський, М. Уваров).

Протягом XIX–XX ст. у Харкові при музейних закладах існували реставраційні майстерні (Художньо-промисловий музей (1886 (?)), Українська картинна галерея (1930-ті), Харківський художній музей (1960-ті). У майстернях працювали як місцеві реставратори (П. Фомін, П. Архипов, Є. Варібрус), так і фахівці, котрі приїздили до Харкова у відрядження (М. Касперович, фахівці з Києва, Львова, Ленінграда).

Установлено, що на Слобожанщині – вперше серед історичних українських земель – була впроваджена реставраційна освіта (Навчально-іконописна майстерня, сл. Борисівка, 1902). Вищу освіту реставраторів на Харківщині було

запроваджено в ХХІІІ у 1988 р., а з 1994 р., уже в ХДАДМ, почала діяти випускова кафедра. Вона стала другою за часом заснування реставраційною кафедрою в Україні та єдиною кафедрою, де готують реставраторів станкового й монументального живопису, експертів у галузі антикварної справи. Кафедра РЕТМ проводить дослідження творів мистецтва та вдосконалює, розробляє методики їх реставрації, планує відкриття нових програм з реставрації творів на паперовій основі, творів з металу, кераміки, запроваджує оригінальні засоби оцінювання якості роботи студентів.

Література:

- Алешин А. Б. Реставрация станковой масляной живописи в России: развитие принципов и методов. Ленинград : Художник РСФСР, 1989. 160 с.
- Асаулова Е. В. Научная деятельность В. Е. Лоханько: исторический аспект. *Дослідження, консервація та реставрація музейних пам'яток: досягнення, тенденції розвитку. До 75-річчя заснування ННДРЦУ*. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–31 травня 2013 року). Київ: ННДРЦУ, 2013. С. 10–16.
- Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Дельта, 1993. 255 с.
- Бобров Ю. Г. История реставрации древнерусской живописи. Ленинград : Художник РСФСР, 1987. 164 с.
- Буткевич Т. И., прот. Историко-статистическое описание Харьковского Кафедрального Успенского собора. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. 368 с.
- Дамиан, иер. Недостатки русской иконописи и средства к их устранению. *О церковной живописи*. Ч. 1–2 / ред. Л. И. Соколова. Санкт-Петербург: Общество святителя Василия Великого, 1998. С. 35–90.
- Даниленко В., Деревянко А., Шулика В. Деятельность кафедры реставрации станковой и монументальной живописи Харьковской государственной академии дизайна и искусств в контексте организации учебного процесса и актуальных задач сохранения культурного наследия. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2006. № 2. С. 32–39.
- Краснова Т. Становлення та розвиток спеціальності й кафедри реставрації творів мистецтва. *75 років вищої художньої школи Харкова, 1921–1996* / упоряд. : В. Даниленко, Л. Бикова. Харків : ХХІІІ, 1996. С. 123–129.
- Луць В., Откович З. Волинська ікона з Львівської картинної галереї (ЛКГ) та Харківського художнього музею (ХХМ). *Волинська ікона : питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. Тези та матеріали ІІ міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року). Луцьк : Ініціал, 1995. С. 24–34.
- Максим, иеросхим. Белогорская-Николаевская пустынь и ее святыни : [Крат. ист. очерк]. Курск : Изд. Обители, 1912. 23 с.
- Мизгіна В. В. Доля Харківської художньої колекції. *Музейний альманах : наукові матеріали, статті, виступи, спогади, есе* / [наук. ред. : В. В. Мизгіна, Л. М. Абраменко]. Харків : Курсор, 2005. С. 5–13.
- Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. / АН УРСР, Археогр. коміс., Ін-т історії України [та ін.] ; упоряд. : В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. : П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1991. 223 с.
- Охрименко И. Г. *Очерки истории Борисовского района*. Т. 3 : [Борисовка] : Очерки истории Борисовского района. [Машинописная копия рукописи]. [1985–1998]. Личный архив И. Г. Охрименко.
- Припачкин И. А. Иконописание слободы Борисовки. Курск : Полстар, 2009. 323 с.
- Пуцко В. Г. Икона святого Миколая Милецького сучасного маляра Григорія Босиковича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХХХVІ [236] : Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва / Редактори тому О. Купчинський, В. Овсійчук. Львів : НТШ, 1998. С. 389–397.
- Пуцко В. Г. Художня колекція Волинського єпархіального давньосховища. *Волинська ікона питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. Тези та матеріали ІІ міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року). Луцьк : Ініціал, 1995. С. 22–24.
- Стефан, еп. Сумской. *Куряжская обитель и ее Георгиевско-Петро-Павловский храм (1673–1903 гг.)*. Харьков : Типография Губернского Правления, 1904. 58 с.
- Сторчай О. В. Реставраційна майстерня лаврського музею культур та побуту (1924–1934) (з історії організації, формування та розвитку реставраційної справи в Україні). *Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток*. Матеріали та тези доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–24 травня 2001 р.). Київ : ННДРЦУ, 2001. С. 165–168.
- Тимченко Т. Р. Микола Касперович. 60 літ у небутті. *Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток*. Матеріали та тези доповідей ІІ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26–28 травня 1999 р.). Київ : ННДРЦУ, 1999. С. 184–190.
- Тимченко Т. Р. Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа 1920–1940 рр. : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.08. Академія образотворчого мистецтва і архітектури. Київ, 1998. 238 с. [Рукопис].
- Українська ікона: Слобода Борисівка кінця ХІХ – початку ХХ століть: альбом / авт. проекту, упор. ієродиякон Януарій (Гончар) ; авт. тексту Вячеслав Шулика. Київ : Майстер Книг, 2019. 660 с.
- Филарет (Гумилевский), арх. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии* : в 3 т. Харьков : Райдер, 2004. Т. 1. 328 с.
- Фісан Г. А. Сторінки історії Харківського художнього музею, 1944–1970. *Музейний альманах : наукові матеріали, статті, виступи, спогади, есе* / [наук. ред. : В. В. Мизгіна, Л. М. Абраменко]. Харків : Курсор, 2005. С. 45–56.
- Харківська філія. *Національний науково-дослідний реставраційний центр України* : вебпортал. [2019]. URL : http://restorer.kiev.ua/?page_id=256 (дата звернення : 12.11.2020).
- Чудотворные и местнотимые иконы Святой Руси на земле Украинской просиявшие : в 3 ч. / авт.-сост. : игум. Алиппий (Светличный) [и др.]. Киев : СПГУ, 2004. Ч. 1. 224 с.
- Чудотворные и местнотимые иконы Святой Руси на земле Украинской просиявшие : в 3 ч. / авт.-сост. : игум. Алиппий (Светличный) [и др.]. Киев : [б. и.], 2005. Ч. 2. 264 с.
- Шулика В. В. Иконы ХVІ в. из Волинского епархиального древлехранилища в собрании Харьковского художественного музея. Иконографические и технико-технологические особенности. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Матеріали ХІV міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 р.). Луцьк : Волинський краєзнавчий музей, Музей волинської ікони, 2007. С. 35–43.

Іл. 1. Реставрація монументального живопису.
4 курс. Консервація розписів храму св. Димітрія
в м. Харкові. Кер.: В. Шуліка. 2011

Іл. 2. Копіювання темперного живопису.
1 курс студентів магістратури.
Кер.: В. Шуліка. 2012. На фото майбутня
художник-реставратор ННДРЦУ Н. Кудіна

Іл. 3. Робота над фрескою.
4 курс. Кер.: В. Шуліка. 2021

Іл. 4. Фотопрактика. 1 курс.
Кер.: А. Долуда. 1997. У верхньому ряді
праворуч майбутні викладачі кафедри
РЕТМ А. Дерев'янюк та В. Шуліка,
у нижньому ряді в центрі майбутній
реставратор Харківського художнього
музею Я. Сторожев

Іл. 5. Реставраційна практика 3 курсу в храмі Різдва Христового с. Уланок. Кер.: В. Шуліка та А. Дерев'яно. 2003. На фото В. Шуліка та майбутні художники-реставратори ННДРЦУ І. Поляков та В. Оноприєнко

Іл. 6. Переддипломна практика в старообрядницькій громаді с. Білоусівка Чернівецької обл. Кер.: В. Шуліка. 2019

Іл. 7. Переддипломна практика в старообрядницькій громаді с. Білоусівка Чернівецької обл. Кер.: В. Шуліка. 2019

Іл. 8. Наукова конференція студентів кафедри РЕТМ. ХДАДМ, 2006

Іл. 9–10. Виставка кафедри РЕТМ у Центрі мистецтвознавства ХДАДМ. 2018

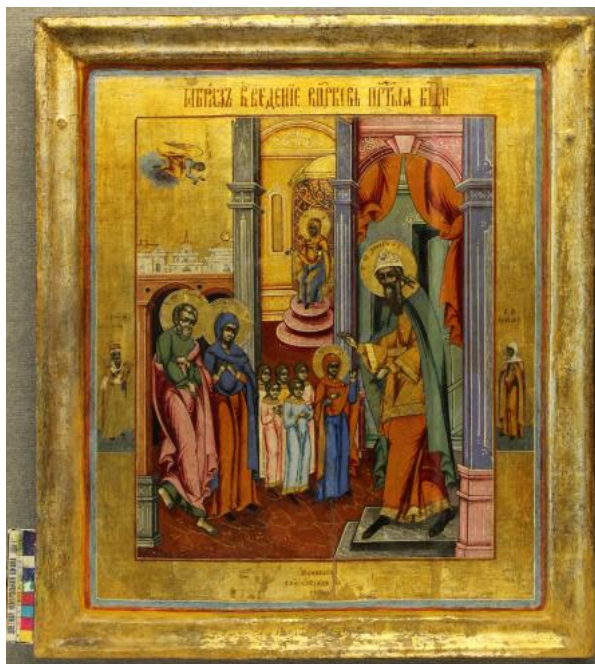
Іл. 11. Виставка кафедри РЕТМ у галереї «Смальта», м. Харків. 2019

Іл. 12. Реставрація темперного живопису. Ікона-корогва із зображенням Казанського образу Божої Матері. Липованська школа. Початок XX ст. Дошка, темпера, сріблення. 38 × 45,5 см. 1 курс магістратури. Вик.: К. Ніколаєнко, кер.: В. Шуліка. Вигляд до і після реставрації, 2019

Іл. 13. Реставрація олійного живопису. Невідомий автор. Пейзаж з озером. Німеччина, кінець XIX ст. П., о. 101,5 × 66,5 см. Дипломна робота освітнього рівня «спеціаліст». Вик.: І. Фомін, кер.: В. Шуліка, конс.: Ю. Ковальов. Вигляд до і після реставрації, 2008–2009

Іл. 14. Реставрація темперного живопису. Ікона «Введення в храм Пресвятої Богородиці». Липованська школа. Початок ХХ ст. Дошка, темпера, сріблення. 52,5 × 46,5 см. Дипломна робота освітнього рівня «магістр». Вик.: А. Власова, кер.: А. Долуда, конс.: В. Шуліка. Вигляд до і після реставрації, 2019–2020

Іл. 15. Перегляд курсових робіт. 2005. На фото (зліва направо): Н. Берестюк, А. Долуда, Н. Майборода, О. Кішкурно, Н. Заїкіна

Іл. 16. Перегляд курсових робіт на кафедрі РЕТМ із доповідями студентів. ХДАДМ, 2018

Іл. 17. На захисті дипломних робіт (бакалаври). 2011. На фото (справа наліво): ст. викл. В. Шуліка, Н. Берестюк, викл. О. Кішкурно

28. Шуліка В. В. Історія реставраційної справи на Слобожанщині. *Наукова реставрація. Історія, сучасність, шляхи модернізації*. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 11–14 вересня 2018 року). Київ : ННДРЦУ, 2018. Ч. 2. С. 239–242.
29. Шуліка В. В. «Крым» и «Кавказ» в Харькове. *Антиквар*. 2014. № 10(86). С. 38–45.
30. Шуліка В. В. Реставраційна справа на Слобожанщині: до заснування секції Реставрації творів мистецтва Харківської організації Національної спілки художників України. *Образотворче мистецтво*. 2017. № 2(99). С. 22–25.
31. Шуліка В. В. Реставрація. *Мистецька антологія Харківщини: історія, традиції, сучасність. Велика колекція : [альбом] : в 2 т. Т. 2 / авт.-упор. : О. Денисенко, В. Носань ; гол. ред. В. Ковтун*. Харків : ХОНХУ, 2018. С. 421.
32. Шуліка В. В. Росписи Е. Е. Лансере в Центральном доме науки и техники Харьковской дирекции железнодорожных перевозок: исследование и реставрация. *Культурна спадщина Слобожанщини*. 2016. № 30. С. 155–162.
- References:**
1. Aleshyn, A. B. (1989) *Restavratsiia stankovoi maslianoi zhivopisi v Rossii: razvitie printcipov i metodov* [Restoration of easel oil painting in Russia: Development of principles and methods]. Leningrad: Khudozhnyk RSFSR. [In Russian].
 2. Asaulova, E. V. (2013, May 27–31). Nauchnaia deiatel'nost' V. E. Lokhanko: istoricheskii aspekt [Scientific activity of V. E. Lokhanko: historical aspect]. In *Research, conservation and restoration of museum monuments: achievements, development trends. To the 75th anniversary of the founding of NNDRCU* [Research, conservation and restoration of museum monuments: achievements, development trends. To the 75th anniversary of the founding of NNDRCU] (pp. 10–16). National Research Restoration Centre of Ukraine (NNDRCU), Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 3. Bahalii, D. I. (1993). *Istoriia Slobidskoi Ukrainy* [History of Sloboda Ukraine]. Kharkiv: Delta. [In Ukrainian].
 4. Bobrov, Iu. G. (1987). *Istoriia restavratsii drevnerusskoi zhivopisi* [History of the restoration of ancient Russian painting]. Leningrad: Khudozhnik RSFSR. [In Russian].
 5. Butkevich, T. I., archpriest. (2006). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskogo Kafedralnogo Uspenskogo sobora* [Historical and statistical description of the Kharkov Cathedral of the Assumption]. Kharkov: Kharkovskii chastnyi muzei gorodskoi usadby. [In Russian].
 6. Damyan, Ier. (1998). *Nedostatki russkoi ikonopisi i sredstva k ikh ustraneniui* [Disadvantages of Russian Icon Painting and Means to Eliminate Them]. In L. I. Sokolova (Ed.). *O tserkovnoi zhivopisi*. (Vols 1–2, pp. 35–90). Saint-Petersburg: Obshchestvo sviatitelia Vasilii Velikogo. [In Russian].
 7. Danylenko, V. Ya., Derevjanko, A. Yu. & Shulika, V. V. (2006). *Deiatel'nost' kafedry restavratsii stankovoi i monumentalnoi zhivopisi Kharkovskoi gosudarstvennoi akademii dizaina i iskusstv v kontekste organizatsii uchebnogo protsessa i aktualnykh zadach sokhraneniia kulturnogo nasledii* [Activity of the restoration of easel and monumental painting department of the Kharkiv State Academy of Design and Arts in the context of curriculum planning and preservation of cultural heritage' actual tasks]. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 2, 32–39. [In Russian].
 8. Krasnova, T. (1996). Stanovlennia ta rozvytok spetsialnosti y kafedry restavratsii tvoriv mystetstva [Formation and development of the specialty and the department of restoration of works of art]. In V. Danylenko & L. Bykova (Eds.). *75 rokiv vyshchoi khudozhnoi shkoly Kharkova, 1921–1996* (pp. 123–129). Kharkiv: KhKhPI. [In Ukrainian].
 9. Luts, V. & Otkovych, Z. (1995, November 29 – December 1). Volynska ikona z Lvivskoi kartynnoi halerei (LKH) ta Kharkivskoho khudozhnogo muzeiu (KhKhM) [Volyn icon from the Lviv Art Gallery (LAG) and Kharkiv Art Museum (KhAM)]. In *Volynska ikona: pytannia istorii vyvchennia, doslidzhennia ta restavratsii* [Volyn icons: questions of the history of study, research and restoration]. Proceedings of the 2nd International Conference (pp. 24–34), Luts, Ukraine. [In Ukrainian].
 10. Maksim, ieroskhim. (1912). *Belogorskaia-Nikolaevskaia pustyn i ee sviatyni* [Belogorskaya-Nikolaevskaya hermitage and its shrines]. Kursk: Izd. Obiteli. [In Russian].
 11. Myzghina, V. V. (2005). *Dolia Kharkivskoi khudozhnoi koleksii* [The fate of the Kharkiv art collection]. In V. V. Myzghina & L. M. Abramenko (Eds.). *Muzeinyi almanakh: naukovi materialy, statii, vystupy, spohady, ese* (pp. 5–13). Kharkiv: Kursor. [In Ukrainian].
 12. Pirko, V. O. & Hurzhii, O. I. (Eds.). (1991). *Opysy Kharkivskoho namisnytstva kintsia XVIII st.* [Descriptions of the Kharkiv governorate of the end of the XVIII century]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian & Russian].
 13. Okhrimenko, I. H. ([1985–1998]). *Ocherky istoriiu Borysovskoho rayona* [Essays on the history of the Borisovka district] [Typewritten copy of the manuscript]. (Vol. 3: [Borisovka]). Personal archive of I. Okhrimenko. [In Russian].
 14. Pripachkin, I. A. (2009). *Ikonopisanie slobody Borisovki* [Icon painting of the Borisovka settlement]. Kursk: Polstar. [In Russian].
 15. Putsko, V. H. (1998). *Ikona sviatoho Mykolaia Myletskoho suchavskoho maliara* [Icon of St. Nicholas of Mylets, Suceava painter Hryhoriy Bosykovych]. In O. Kupchynskyi & V. Ovsichuk (Eds.). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. (Vol. 236) (pp. 389–397) Lviv: NTSh. [In Ukrainian].
 16. Putsko, V. H. (1995, November 29 – December 1). *Khudozhnia koleksiia Volynskoho yeparkhialnogo davnoskhovyshcha* [Art collection of the Volyn eparchial ancient repository]. In *Volynska ikona: pytannia istorii vyvchennia, doslidzhennia ta restavratsii* [Volyn icons: questions of the history of study, research and restoration]. Proceedings of the 2nd International Conference (pp. 22–24), Luts, Ukraine. [In Ukrainian].
 17. Stefan, ep. Sums'koi. (1904). *Kuriazhskaia obitel i ee Georgievsko-Petro-Pavlovskii khram (1673–1903 gg.)* [Kuryazh monastery and its St. George-Peter and Paul Church (1673–1903)]. Kharkov: Tipografiia Gubernskogo Pravleniia. [In Russian].
 18. Storchay, O. V. (2001, April 22–24). *Restavratsiina maisternia lavrskoho muzeiu kultiv ta pobutu (1924–1934) (z istorii orhanizatsii, formuvannia ta rozvytku restavratsiinoi spravy v Ukraini)* [Restoration workshop of the Lavra Museum of Cults and Life (1924–1934) (on the history of organization, formation and development of restoration work in Ukraine)]. In *Problemy zberezheniia, konservatsii, restavratsii ta ekspertyzy muzeinykh pamiatok* [Problems of preservation, conservation, restoration and examination of museum monuments]. Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference (pp. 165–168), National Research and Restoration Center of Ukraine (NNDRCU), Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 19. Tymchenko, T. R. (1999, May 26–28). *Mykola Kasperovych. 60 lit u nebutti* [Mykola Kasperovich. 60 years in oblivion]. In *Problemy zberezheniia, konservatsii, restavratsii ta ekspertyzy muzeinykh pamiatok* [Problems of preservation, conservation, restoration and examination of

- museum monuments]. Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference (pp. 184–190), National Research and Restoration Center of Ukraine (NRRCU), Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Tymchenko, T. R. (1998). *Muzeinyi napriam restavratsii v Ukraini. Kyivska shkola 1920–1940 rr.* [Museum direction of restoration in Ukraine. Kiev school. 1920's – 1940's] [Manuscript]. PhD dissertation. Academy of Fine Art and Architecture, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 21. Yanuarii, iierodyiakon (Honchar) (Ed.) & Shulika, V. (2019). *Ukrainska ikona: Sloboda Borysivka kintsia XIX – pochatku XX stolit* [Ukrainian icon: Sloboda Borysivka of the end of the XIX – beginning of the XX centuries] [Album]. Kyiv: Maister Knyh. [In Ukrainian].
 22. Filaret (Gumilevskii), arkh. (2004). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi eparkhii* [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. (In 3 vols) (vol. 1). Kharkov: Raider. [In Russian].
 23. Fisan, H. A. (2005). Storinky istorii Kharkivskoho khudozhnogo muzeiu, 1944–1970 [Pages of the history of the Kharkiv Art Museum, 1944–1970]. In V. V. Myzghina & L. M. Abramenko (Eds.). *Muzeinyi almanakh: naukovy materialy, statii, vystupy, spohady, ese* (pp. 45–56). Kharkiv: Kursor. [In Ukrainian].
 24. NRRCU ([2019]). Kharkivska filiiia [Kharkiv branch]. *Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy*. Retrieved from http://restorer.kiev.ua/?page_id=256. [In Ukrainian].
 25. Alipii, igum. (Svetlichnyi) et al. (Eds.). (2004). *Chudotvornye i mestnochtimye ikony Sviatoi Rusi na zemle Ukrainskoi prosiivavshie* [Miraculous and locally revered icons of Holy Russia on the Ukrainian land shone] (In 3 vols) (vol. 1). Kiev: SPGU. [In Russian].
 26. Alipii, igum. (Svetlichnyi) et al. (Eds.). (2005). *Chudotvornye i mestnochtimye ikony Sviatoi Rusi na zemle Ukrainskoi prosiivavshie* [Miraculous and locally revered icons of Holy Russia on the Ukrainian land shone] (In 3 vols) (vol. 2). Kiev. [In Russian].
 27. Shulika, V. V. (2007, October 29–30). Ikony XVI v. iz Volynskogo eparkhialnogo drevlekhramilishcha v sobranii Kharkovskogo khudozhestvennogo muzeia. Ikonograficheskie i tekhniko-tekhnologicheskie osobennosti [Icons of the XVI century. from the Volyn diocesan wood storage in the collection of the Kharkiv Art Museum. Iconographic and technical-technological features]. In *Volynska ikona: doslidzhennia ta restavratsiia* [Volyn Icon: Research and Restoration]. Proceedings of the 14th International Scientific Conference (pp. 35–43), Volyn Museum of Local Lore & Museum of Volyn Icon, Lutsk, Ukraine. [In Russian].
 28. Shulika, V. V. (2018, September 11–14). Istoriiia restavratsiinoi spravy na Slobozhanshchyni [History of restoration work in Slobozhanshchyna]. In *Naukova restavratsiia. Istoriiia, suchasnist, shliakhy modernizatsii* [Scientific Restoration. The History, Modernity, Ways of Modernization]. Proceedings of the 11th International Scientific and Practical Conference (Vol. 2, pp. 239–242), National Research and Restoration Center of Ukraine (NRRCU), Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 29. Shulika, V. V. (2014). “Krym” i “Kavkaz” v Kharkove [“Crimea” and “Caucasus” in Kharkov]. *Antikvar*, 10(86), 38–45. [In Russian].
 30. Shulika V. V. (2017). Restavratsiina sprava na Slobozhanshchyni: do zasnuvannia sektsii Restavratsii tvoriv mystetstva Kharkivskoi orhanizatsii Natsionalnoi spilky khudozhnykiv Ukrainy [Restoration work in Slobozhanshchyna: before the establishment of the section Restoration of works of art of the Kharkiv organization of the National Union of Artists of Ukraine]. *Obrazotvorche mystetstvo*, 2(99), 22–25. [In Ukrainian].
 31. Shulika, V. V. (2018). Restavratsiia [Restoration]. In O. Denysenko, V. Nosan (Eds.). *Mystetska antolohiia Kharkivshchyny: istoriia, tradytsii, suchasnist. Velyka kolektsiia* (In 2 vols, vol. 2) (p. 421). Kharkiv: KhONSKhU. [In Ukrainian].
 32. Shulika, V. V. (2016). Rospisi E. E. Lansere v Tsentralnom dome nauki i tekhniki Kharkovskoi direktcii zheleznodorozhnykh perevozok: issledovanie i restavratsiia [Paintings by E. E. Lansere in the Central House of Science and Technology of the Kharkiv Directorate of Railway Transportation: Research and Restoration]. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny*, 30, 155–162. [In Russian].